จากดอกฝ้ายสู่ผืนผ้า

เจาะลึกภูมิปัญญา “ฝ้ายเข็นมือ” ของชาวกะเลิงแห่งเทือกเขาภูพาน ตั้งแต่เมล็ดที่หยอดลงดินกลางฤดูฝน จนถึงผืนผ้าที่ถูกส่งต่อจากมือสู่มือ

กงล้อเข็นฝ้ายยังหมุนอยู่ในมือของคนรุ่นแม่ เส้นใยทุกเส้นถูกดึงออกมาจากปุยฝ้ายทีละน้อยด้วยมือล้วน ๆ

ถ้าเอาผ้าฝ้ายเข็นมือสักผืนมาลูบดี ๆ จะรู้สึกถึงความไม่สม่ำเสมอเล็ก ๆ ของเส้นใย ร่องรอยเหล่านี้ไม่ใช่ตำหนิ แต่เป็นลายมือของคนทำ ซึ่งเป็นหลักฐานว่าผ้าผืนนี้ผ่านฤดูกาล ผ่านแดด ผ่านไอน้ำจากหวดนึ่งข้าว และผ่านความอดทนของใครสักคน

ที่อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร บนแนวเทือกเขาภูพาน ซึ่งเป็นถิ่นฐานของ **ชาวกะเลิง** กลุ่มชาติพันธุ์ที่อพยพมาจากฝั่งลาวตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 และตั้งรกรากบริเวณต้นน้ำอูน โดยมีบ้านบัวเป็นชุมชนสำคัญ วิถีดั้งเดิมพวกเขาผูกพันกับ1การทำไร่บนที่ดอน ซึ่งฝ้ายเป็นหนึ่งในพืชที่ปลูกกันมาแต่เดิม

บ้านบัวแห่งนี้ เป็นจุดกำเนิด **เครือข่ายอินแปง** เริ่มก่อตัวราวปี 2530 จากชาวบ้านกลุ่มเล็ก ๆ ที่อยากพึ่งพาตนเองด้วยทรัพยากรรอบป่าภูพาน **"อินแปง"** หมายถึง ดินแดนอันอุดมสมบูรณ์ ราวกับพระอินทร์แปง (สร้าง) ไว้ ปัจจุบันเครือข่ายอินแปงเป็นทั้งตลาดชุมชน วิสาหกิจ และสถาบันการเรียนรู้ที่ชาวบ้านเรียกกันว่า **"มหาวิทยาลัยชีวิต"**

บทความนี้ ได้รับการถ่ายทอดจากผู้ที่มีประสบการณ์ แห่งศูนย์เรียนรู้เครือข่ายอินแปง ในการทำผ้าฝ้ายพื้นเมือง ตั้งแต่การเลือกพันธุ์ ไปจนถึงเคล็ดลับที่คนในชุมชนเรียกว่า **"การฆ่าฝ้าย"**

ผ้าฝ้ายทอมือย้อมสีธรรมชาติ ผลงานจากมือของกลุ่มแม่บ้านในเครือข่ายอินแปง

01

ฟังฟ้า ดูฝน แล้วจึงปลูกฝ้าย

สายพันธุ์ฝ้ายและฤดูกาลที่เหมาะสม

ความงามของผ้าเริ่มตั้งแต่ก่อนจะมีเส้นใย ชุมชนนิยมปลูกฝ้ายพันธุ์พื้นเมือง 2 ชนิด คือ **ฝ้ายขาว** และ **ฝ้ายตุ่ย** (บางพื้นที่เรียกฝ้ายกระตุ่ย) ซึ่งให้ปุยสีน้ำตาลอ่อนไปจนถึงน้ำตาลเข้มได้เอง โดยไม่ต้องย้อม โดยฝ้ายพื้นเมืองเหล่านี้ปลูกง่าย ทนต่อสภาพแวดล้อม ติดสมอดก เมล็ดเล็ก และให้เส้นใยนุ่มแต่เหนียว

ชาวบ้านจะลงมือปลูกในราว **เดือน 6 ถึงเดือน 7 ตามจันทรคติ** ซึ่งสอดคล้องกับคำแนะนำทางวิชาการที่ระบุว่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือควรปลูกฝ้ายช่วงปลายมิถุนายนถึงต้นกรกฎาคม เพื่อให้สมอฝ้ายแตกหลังฝนหมด ปุยฝ้ายจะได้ไม่เปียก ฝ้ายใช้เวลาเจริญเติบโตประมาณ 3-4 เดือน (ประมาณ 120 วัน นับจากงอกจนสมอแตก) ดอกฝ้ายจึงบานรับลมหนาว ช่วงพฤศจิกายนถึงมกราคม อากาศแห้ง ไม่มีฝน ปุยฝ้ายจึงขาวสวย ไม่ช้ำ และเส้นใยไม่เสียหาย

ต้นฝ้ายพื้นเมืองในช่วงติดสมอ ใบกว้างรูปฝ่ามือเป็นเอกลักษณ์ของพืชตระกูลฝ้าย

ปฏิทินฝ้ายของชาวกะเลิง

- **มิ.ย. – ก.ค.** หยอดเมล็ดลงดินช่วงต้นฤดูฝน
- **3 – 4 เดือน** ระยะเติบโตจนสมอแตก
- **พ.ย. – ม.ค.** ดอกฝ้ายบานในฤดูหนาว เก็บเกี่ยวได้ในวันแดดดี

02
ดอกแรกของต้น

การเก็บเกี่ยว คัดสรร และเตรียมเส้นใย

การเก็บฝ้ายไม่ใช่แค่การเด็ดปุยขาว ๆ ใส่ตะกร้า ผู้ทอจะเลือกเก็บ **ดอกฝ้ายแรกของต้น** ซึ่งชุมชนถือว่าเป็นปุยคุณภาพดีที่สุด จากนั้นจึงคัดแยกฝุ่น ละออง และเศษใบไม้ออกอย่างพิถีพิถัน เพราะหากมีสิ่งเจือปนติดไปในขั้นตอนเข็นเส้นใย เมื่อทอเป็นผ้าแล้วนำไปสวมใส่ อาจทำให้เกิดอาการคันและระคายเคืองผิวได้

ปุยฝ้ายขาวที่ผ่านการคัดสิ่งเจือปนแล้ว พร้อมเข้าสู่ขั้นตอนดีดให้ฟู

ขั้นต่อมาคือ **การไล่ความชื้น** นำดอกฝ้ายไปตากแดดหลายวันเพื่อไล่ความชื้นและความเย็นออก ใช้เวลาตากราว 4 - 5 วัน เมื่อฝ้ายแห้งดีแล้ว จึงทำการ **"หีบฝ้าย" หรือ "อีดฝ้าย"** ซึ่งเป็นการแยกเมล็ดออก ทำให้การดีดฝ้ายให้ฟูก็จะทำได้ง่ายขึ้น ก่อนนำปุยมาม้วนเป็นแท่ง แล้วเข็นเป็นเส้นด้วยกงล้อ "ไน" ทีละเส้น

03

“ฆ่าฝ้าย” เคล็ดลับที่ทำให้เส้นใยเหนียวไม่ขาด

ภูมิปัญญาเคลือบเส้นใยด้วยน้ำแป้งข้าวเหนียว

“การฆ่าฝ้าย” คือขั้นตอนการเคลือบเส้นใยด้วยน้ำแป้งจากข้าวเหนียว อาหารหลักที่อยู่คู่ครัวอีสาน ให้เส้นฝ้ายที่เพิ่งเข็นเสร็จซึ่งยังฟูและเปราะ กลายเป็นเส้นที่แข็งแรงพอจะรับแรงดึงบนกี่ทอผ้าได้

เส้นด้ายที่ได้จากการเข็นมือจะถูกเปียเป็นปอย ก่อนนำไปผ่านขั้นตอน “ฆ่าฝ้าย”

STEP 1

ชุบน้ำแป้งข้าวเหนียว

แช่ข้าวเหนียวจนนุ่ม ตำให้ละเอียด คั้นเอาน้ำแป้งบริสุทธิ์ แล้วนำปอยฝ้ายลงแช่ให้น้ำแป้งซึมลึกถึงเนื้อในของเส้นใย

STEP 2

นึ่งให้แป้งสุก

นำปอยฝ้ายที่ชุ่มน้ำแป้งไปนึ่งจนแป้งสุก แป้งข้าวเหนียวจะทำหน้าที่ประสานเส้นใยเล็ก ๆ ให้ยึดเกาะกันแน่น

STEP 3

กระตุกยืดและตากแดด

นำฝ้ายที่นึ่งแล้วมากระตุกยืดเส้นให้ตึงและไม่ติดกัน จากนั้นตากแดดจัดจนแห้งสนิท

> **ผลลัพธ์คือเส้นฝ้ายที่เหนียว ทนทาน กลมเรียบ ไม่เป็นขน และไม่ขาดง่ายระหว่างการขึ้นเส้นยืนและทอเป็นผืน**

หลักการนี้ตรงกับสิ่งที่อุตสาหกรรมสิ่งทอเรียกว่า **“การลงแป้งเส้นด้าย” (sizing)** ซึ่งยังใช้กันจนทุกวันนี้ในการเตรียมเส้นด้ายฝ้ายก่อนทอ ต่างกันตรงที่ชาวกะเลิงใช้ข้าวเหนียวจากนาของตัวเอง และวิธีการถ่ายทอดผ่านการลงมือทำ ไม่ใช่ตำรา

s

04

สีสันของธรรมชาติ

จากเส้นใยสู่การย้อมสีธรรมชาติที่ปลอดภัย

เมื่อผ่านการฆ่าฝ้ายแล้ว เส้นด้ายก็พร้อมรับสี ชุมชนใช้สีจากพืชพรรณรอบตัวเกือบทั้งหมด ตั้งแต่ครามที่ให้สีน้ำเงิน ไปจนถึงเปลือก แก่น ใบ และผลของต้นไม้ในป่าภูพาน แต่ละสีจึงไม่ได้เป็นเพียงเฉดบนผ้า แต่บอกถึงพืชพรรณที่เจริญเติบโตรอบชุมชนด้วย

เส้นฝ้ายย้อมสีธรรมชาติ ทั้งน้ำเงินคราม น้ำตาลเข้ม และสีขาวนวลของฝ้ายดิบ

โทนสี	วัตถุดิบ	เฉดสีที่ได้	หมายเหตุ
	คราม (ใบและต้น)	น้ำเงิน–น้ำเงินเข้ม	หมักกับปูนขาวและน้ำ
	ใบมะม่วง	เขียวอมเหลือง	ขึ้นกับภูมิปัญญาในชุมชน
	ครั่ง (รังครั่ง)	แดง	นิยมใช้ทั้งย้อมไหมและฝ้าย
	แก่นฝาง	ชมพู–แดง	เฉดเปลี่ยนตามสารช่วยย้อม
	ผลมะเกลือ	น้ำตาลเข้ม–ดำ	พืชให้สีดำที่นิยมที่สุด

05

ผ้าผืนหนึ่ง เลี้ยงคนทั้งหมู่บ้าน

คุณค่าของผ้าฝ้ายเข็นมือ ทั้งต่อผู้สวมใส่และต่อชุมชน

สวมใส่สบาย ผ้าฝ้ายเข็นมือมีเนื้อนุ่ม ระบายอากาศได้ดี และซับเหงื่อ เหมาะกับอากาศร้อนชื้น ช่วยป้องกันแสงแดดได้

ราคาที่สะท้อนเวลา ผ้าฝ้ายเข็นมือธรรมชาติเป็นที่ต้องการในกลุ่มผู้บริโภคยุคใหม่ที่ใส่ใจที่มาของสิ่งที่สวมใส่ ผู้ซื้อส่วนใหญ่เข้าใจถึงความยากลำบากของทุกขั้นตอน ตั้งแต่ปลูก เข็น ฆ่าฝ้าย ย้อม จนถึงทอ จึงยินดีจ่ายในราคาที่สะท้อนแรงงานและเวลาที่ใส่ลงไป

รายได้ที่กระจายถึงทุกมือ กระบวนการทำผ้าฝ้ายทำให้เกิดการแบ่งงานตามความถนัด ทั้งคนมัดหมี่ คนย้อม และคนทอ สร้างรายได้เสริมให้กลุ่มแม่บ้าน และเมื่อนำผ้ามาต่อยอดด้วยงานปักลวดลาย หรือสอดแทรกเรื่องราวภูมิปัญญาลงไปในชิ้นงาน ก็ยิ่งช่วยเพิ่มมูลค่าให้สูงขึ้นได้อีก

✦ ✦ ✦

> **ผ้าฝ้ายเข็มมือของชาวกะเลิง ไม่ใช่เพียงเครื่องนุ่งห่ม แต่คือภูมิปัญญา วิถีชีวิต ในการอ่านธรรมชาติให้ออก ตั้งแต่ฟ้าฝนในฤดูปลูก ไปจนถึงข้าวเหนียวในหวดนึ่ง**

จากการสังเกตลมฟ้าอากาศเพื่อเลือกวันปลูก ไปจนถึงการใช้น้ำแป้งข้าวเหนียวฆ่าฝ้าย ทุกขั้นตอนคือความรู้ที่สั่งสมและส่งต่อกันมาหลายชั่วคน จนได้ผืนผ้าที่ทรงคุณค่าทั้งทางกายภาพและทางจิตวิญญาณ ครั้งหน้าที่ได้สัมผัสผ้าฝ้ายเข็นมือสักผืน ลองลูบช้า ๆ อีกครั้ง แล้วนึกถึงฤดูกาลทั้งปีที่ซ่อนอยู่ในเส้นใยเหล่านั้น